

Стефанія Яворська,
доктор педагогічних наук, професор
(Київський університет імені Бориса Грінченка)

Типи, структура і зміст занять із будови слова в основній школі

У статті репрезентовано науково обґрунтовану та експериментально перевірену методику вивчення будови слова. Засвоєння цього розділу має важливе значення у формуванні правописних навичок учнів, оскільки з його розумінням пов'язане усвідомлення і запам'ятовування складних орфографічних правил. Ідеться, зокрема, про орфограми в коренях, суфіксах і префіксах, чергування голосних звуків [о]–[а], [е]–[і], [е]–[у]; [о], [е] з [і]; [е]–[о] після [ж], [ч], [ш], [й]; [у], [і] після [ж], [ч], [ш] та [з], [к], [х] у коренях слів; найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків тощо.

Пропонована методика ґрунтується на використанні дієвих технологій навчання, різних способів структурування навчального матеріалу (горизонтального, наскрізного, за контрастом), удосконалених узагальнювальних таблиць і схем, системи орфографічних проблемно-ситуативних завдань і вправ, організації цілеспрямованого повторення матеріалу з орфографії та органічному зв'язку орфографічних занять із розвитком мовлення учнів, вироблення в них комунікативних умінь і навичок.

Планування роботи з орфографії потребує насамперед уточнення змісту і порядку вивчення теоретичного матеріалу; переліку питань з орфографії, що мають вивчатися; продумання методів і засобів навчання орфографії, системи практичних завдань і вправ. Розв'язання складних теоретичних і практичних завдань залежить не лише від методів, прийомів і засобів навчання, а й від структурування навчального матеріалу, системи його викладу. На основі такого підходу складається календарний план та визначається зміст і порядок розміщення навчального матеріалу.

Оскільки певні знання про будову слова учні здобули в початкових класах, деякі теоретичні відомості, замість вивчення як незнайомого учням матеріалу або розосередженого подання протягом кількох уроків, доцільно розглянути на одному уроці з наступним виконанням системи тренувальних вправ. З урахуванням цього навчальний матеріал подається великими, логічно завершеними частинами з використанням узагальнювальних таблиць і схем, у результаті чого уроки за своїм змістом, структурою, технологією значно вдосконалюються.

Застосування різних способів структурування — горизонтального (об'єднання кількох тем на одному уроці, наприклад «Основа слова, закінчення. Корінь, префікс, суфікс»), вертикального, або наскрізного (орфограми в корені, префіксі, суфіксі), за контрастом (поняття префікса і суфікса) значно заощаджує навчальний час для практичних завдань і вправ, на вироблення орфографічних та комунікативних умінь і навичок учнів, забезпечує міцність і системність знань.

Завдяки урізноманітненню типів уроків (вивчення нового матеріалу; формування вмінь і навичок; узагальнення і систематизація вивченого; розвиток мовлення; перевірка знань, умінь і навичок) навчання стає більш цілеспрямованим.

Використання таблиць, схем для заучування і запам'ятовування матеріалу в узагальненій формі допомагає зняти перевантаження з учнів, і досягається це не зменшенням обсягу знань, а раціональною організацією їхньої мисленнєвої діяльності.

У шкільній практиці таблиці застосовують один раз, тобто у функції навчального об'єкта, який допомагає вчителю пояснити новий матеріал разом зі словесним викладом. Однак дослідники (В. А. Коротков, Н. Г. Мартинюк) вважають, що для активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів необхідно будувати роботу так, аби наочність застосовувалася й у вторинній функції.

Згідно з розробленою системою занять чинні й удосконалені таблиці застосовуються тричі: перший раз — на уроці вивчення теми, тобто на початковому етапі; другий — матеріал відтворювали у вигляді схеми-алгоритму; третій — під час повторення, узагальнення та систематизації знань. При цьому достатньо уваги приділяється роботі, спрямованій на підвищення орфографічної грамотності учнів.

Перший урок для прикладу оформлено згідно з вимогами до конспекту заняття, щодо решти наведено основні рекомендації та завдання, які вчитель може використати, узгодивши зі своїм плануванням та внісши власні корективи.

Урок 1

Тема. Основа слова і закінчення. Корінь, префікс, суфікс.

Мета. Повторити, поглибити і закріпити знання учнів про будову слова, зокрема основу, закінчення, корінь, префікс, суфікс; навчити виділяти ці частини у слові; виробляти вміння знаходити орфограми; розвивати пізнавальний інтерес учнів; виховувати бажання вчитися.

Тип. Урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання. Таблиці, орфографічні словники.

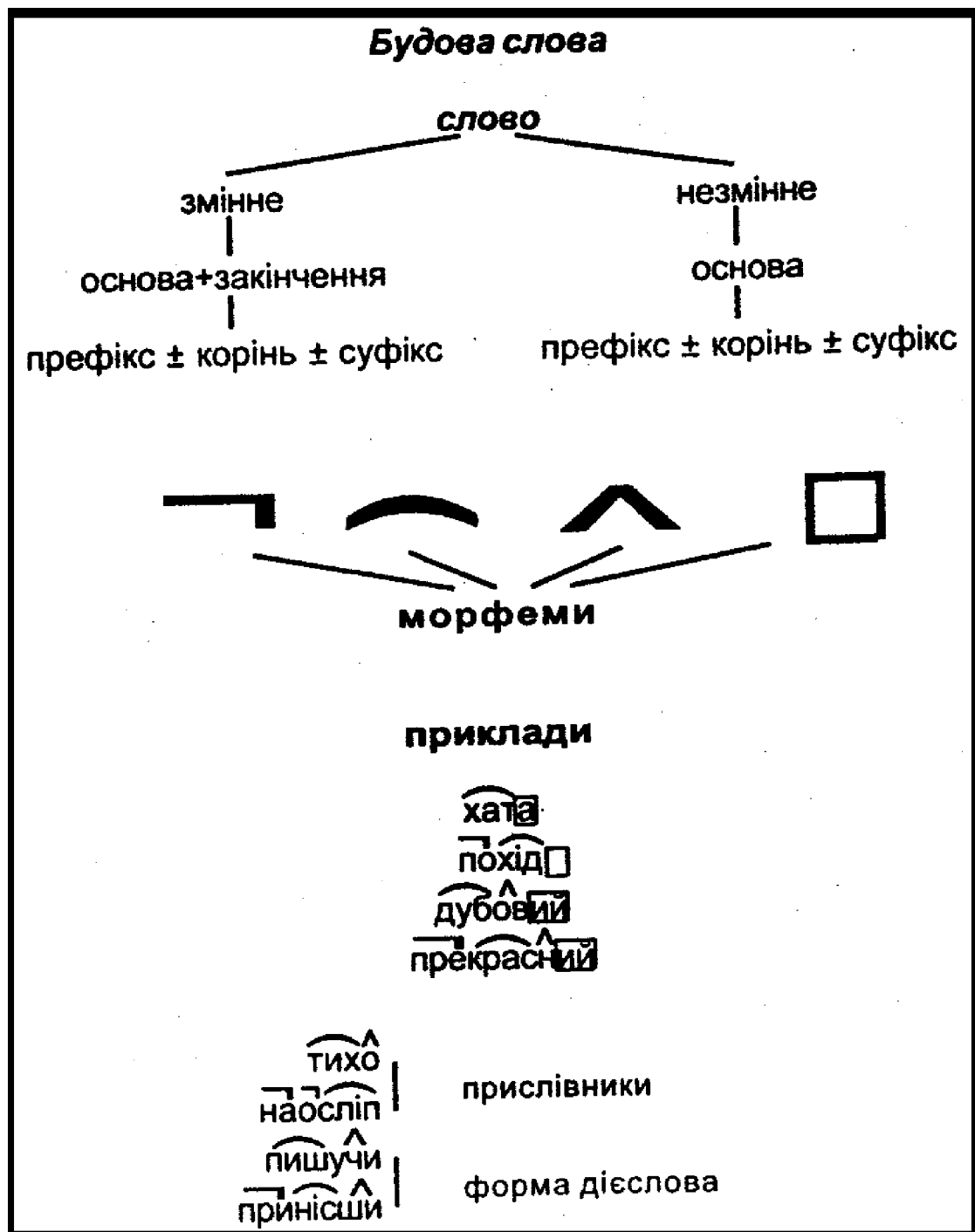
Хід уроку

I. Організаційна частина.

II. Актуалізація опорних знань учнів. Метод — бесіда з використанням узагальнювальної таблиці 1.

Таблиця 1

Будова слова

- Спробуйте змінити слова *вдень, земля, читаючи*. Який висновок можна зробити? (Слова бувають змінні і незмінні). Розгляньте уважно таблицю 1 і скажіть, із яких частин можуть складатися слова. (Основи, кореня, префікса, суфікса).
- Як інакше можна назвати кожен зі значущих частин слова? (Морфема).
- Визначте морфему у поданих на таблиці словах.
- Із який морфем складаються змінні слова? А незмінні?
- Серед прикладів, поданих на таблиці, прочитайте незмінні.

III. Мотивація навчальної діяльності, повідомлення теми, мети і завдань уроку.

Учитель наголошує, що морфему, тобто корінь, префікс, суфікс, закінчення, вивчає спеціальний розділ. Учні читають у підручнику його назву.

- Чому після слів «Будова слова» йде «Орфографія»? Що вона вивчає?

• Із будовою слова пов'язано багато написань, що потребують застосування правила і вміння виділяти значущі частини слова. З тим, як побудовано слово, з яких частин воно складається, ви ознайомилися в початкових класах. Вивчаючи цей розділ, ми спиратимемось на засвоєний раніше матеріал, поповнюватимемо знання новими відомостями. Особливу увагу буде приділено розвитку вмінь застосовувати правила на практиці. Вивчення розділу розраховано на тривалий час.

Отже, тема сьогоднішнього уроку: «Основа слова і закінчення. Корінь, префікс, суфікс».

IV. Вивчення нового матеріалу.

1. Бесіда, робота з підручником.

• Поміркуйте і скажіть, чи мають закінчення такі слова: *весело, написавши, таксі*? На що вказує закінчення у слові? Змініть слово *небо*.

• Яке закінчення називається нульовим? Коли у словах воно відсутнє?

• Чим відрізняються слова, що мають нульове закінчення, від слів без закінчень? Прочитайте на сторінці підручника слова спочатку з нульовим закінченням, а потім — без нього.

• Чи однакові вирази «слово має закінчення» і «слово закінчується...»?

• Яку функцію виконує основа слова?

2. Розподільний диктант.

Учні записують слова у три колонки: в першу — із закінченням звуковим, у другу — з нульовим, у третю — слова, які не мають закінчення. Далі виділяють основу, пояснюють орфограми (подвоєні букви).

Життя, завод, кіно, знання, учень, веселий, стаття суддя, молоддю, цінний, беззоряне, навмання, радість радістю, народ, казка.

Учні читають у підручнику визначення значущих частин слова.

3. З'ясувати, якого значення надають словам суфікси і префікси (аналіз таблиці 2).

Таблиця 2

Функції префіксів і суфіксів

Слова	Слова з новим лексичним значенням		Слова з новим відтінком у значенні
	із суфіксом	із префіксом	із суфіксом
мороз	морозити	заморожений	морозище
дощ	дощовий	задощити	дощик
земля	земельний	приземлити	землиця
сад	садівник	посадити	садочок

4. Самостійна робота.

• Доповніть таблицю II, дібравши до поданих слова із суфіксами, префіксами, що виражають нове лексичне значення або новий відтінок у значенні. На основі цього сформулюйте визначення морфеми.

Весна, сніг, вода, ліс.

5. Бесіда.

- Яка частина слова називається коренем?
- Як визначити основу слова? З чого вона може складатися?
- Яку роль виконує закінчення? Як його визначити?
- Що спільного й відмінного у префіксі і суфіксі?
- Чим відрізняються слова з новим лексичним значенням і новим відтінком у значенні?
- Поясніть термін «значущі частини слова». Назвіть їх. Як інакше вони називаються? (Морфеми).
- Що ви знаєте про спільнокореневі слова? Що це за слова? Наведіть приклади з таблиці. Які слова називаються спорідненими?

6. Тренувальні вправи.

- Із поданих слів складіть речення (дієслова поставити в теперішньому часі). Підкресліть у змінних словах закінчення і основу. Як ви поєднали слова в реченні? Визначте спільнокореневі слова. [Виконання вправи з підручника].
- Доберіть до кореня **-їзд-** слова з тим самим коренем. Як називаються такі слова? (Спільнокореневі). Поясніть орфограми.
Поїзд, виїзд, з'їзд, приїзд, під'їзд, переїзд, проїзд, від'їзд.

Учні переконуються, що всі ці слова різні за своїм значенням, хоча мають спільний корінь, а їх значення пов'язані з процесом їздити. Завдяки префіксу однокореневі слова позначають відмінні поняття: *поїзд* — ешелон із вагонів, платформ; *з'їзд* — велике зібрання людей із різних місцевостей; *під'їзд* — вхід у будинок. Спільне в них те, що всі вони пов'язані з рухом на транспорті, але із префіксом ці слова розрізняються значенням (на *поїзді* їздять, на *з'їзді* приїжджають, до *під'їзду* під'їжджають).

- Позначте у словах основу і закінчення. Чи є спільним лексичне значення у кожної групи слів? [Виконання вправи з підручника].
- Доберіть з орфографічного словника по п'ять слів із нульовим закінченням і без закінчення. Зробіть їх морфемний аналіз. Підкресліть і поясніть орфограми.
- Попереджувальний диктант. Позначте основу і закінчення у словах, що містять подані речення.

1. Вітер коси розплітає у зорі, вечір в небі розкидає янтарі. 2. Світять зорі, привітно й ласкаво, з голубої, як сон, висоти. 3. Одгріміла гроза, теплий дощ одшумів, одцвілі блискавиці крилаті (З тв. В. Сосюри). 4. Пригріє сонце, заблещить вода, день випливе із оксамиту ночі (М. Рильський). 5. Над обрієм сонце звелось, гігантську відкинувши тінь (М. Бажан).

- Виділіть корінь у словах *коси, косички*, поясніть їх значення. З яким значенням ще може вживатися слово *коса*?

- Графічний диктант. Схематично зобразіть будову продиктованих слів:

Книга, лісний, прибережний, перехід, дубок, морський, тепленько, розвідник.

Домашнє завдання. Із орфографічного словника виписати дев'ять слів на букви **б, в, г** (по три слова на кожену букву) з орфограмою ненаголошені [e], [u] в корені слова (три слова неперевірні), позначити морфеми. До двох слів дібрати спільнокореневі.

Другий урок, присвячений темі «*Чергування голосних і приголосних звуків*», розпочинається з перевірки домашнього завдання. Учні зачитують виписані зі словника слова, пояснюють орфограми, а потім пишуть словниковий диктант на теми «*Спрощення в групах приголосних*» (повторення) і «*Написання складних слів разом*» (випереджувальне навчання).

Тижневий, проїзний, обласний, шістнадцять, кістлявий, пестливий, піввідра, півпельсина, пів'яблука, пів-Києва, життєрадісний, кінопанорама, жовтогарячий, глухонімий.

Теоретичну частину теми «Будова слова» вчитель перевіряє за допомогою тестів.

Тести

Вказати правильну відповідь.

1. Що таке закінчення?

- а) Значуща частина слова, яка вказує на різні форми слова і служить для творення нових слів.
- б) Значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні.
- в) Значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для творення нових слів.
- г) Значуща частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні.
- г) Значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні.

2. Основа слова — це:

- а) Частина слова без префікса, яка вказує на лексичне значення цього слова.
- б) Частина слова без суфікса.
- в) Частина слова без префікса і суфікса, яка вказує на лексичне значення цього слова.
- г) Частина слова без закінчення, яка вказує на лексичне значення цього слова.
- г) Частина слова без закінчення.

3. Що таке корінь слова?

- а) Значуща частина слова, яка слугує для зв'язку слів у словосполученні і реченні.
- б) Головна значуща частина слова.
- в) Головна значуща частина слова, яка слугує для утворення нових слів.
- г) Частина слова, яка містить у собі спільне значення споріднених слів.
- г) Головна значуща частина слова, яка містить у собі спільне значення споріднених слів.

4. Префікс — це:

- а) Значуща частина слова, за допомогою якої творяться нові слова.
- б) Частина слова, яка стоїть перед коренем.
- в) Значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для творення нових слів.
- г) Частина слова, яка стоїть після кореня і слугує для творення нових слів.
- г) Частина слова, яка стоїть після кореня і слугує для зв'язку слів у словосполученні і реченні.

5. Суфікс — це:

- а) Значуща частина слова, що стоїть перед коренем і слугує для творення слів.
- б) Значуща частина слова, яка стоїть після кореня і слугує для творення слів.
- в) Частина слова, за допомогою якої творяться нові слова.
- г) Значуща частина слова, яка містить у собі спільне значення споріднених слів.
- г) Значуща частина слова, яка стоїть після кореня.

Зважаючи на те що учні з початкових класів загалом ознайомлені з найпростішими випадками чергування голосних і приголосних звуків у словах, для кращого відтворення матеріалу використовуються узагальнювальні таблиці 3, 4.

Чергування голосних звуків у дієсловах

Звуки, що чергуються	Приклади
<i>[o]-[a]</i>	допомогти-допомагати горіти-гарячий схопити-хапати
<i>[e]-[i]</i>	текти-витікати плести-заплітати пекти-випікати
<i>[e]-[u]</i>	беру-вибирати стелити-застилати терти-витирати

Спочатку учні аналізують найпоширеніші випадки чергування голосних звуків: [o]–[a], [e]–[i], [e]–[u] в коренях дієслів, а потім виконують вправу з підручника на спостереження з поясненням орфограм.

Наступний етап роботи — актуалізація опорних знань учнів про відкриті і закриті склади (метод — бесіда), аналіз таблиці 4 (чергування [o], [e] з [i]).

Учні розглядають таблицю, відповідають на запитання, у яких випадках відбувається чергування [o], [e] з [i].

Таблиця 4

Чергування [o], [e] з [i]

Форми слова		Споріднені слова	
Відкритий склад	Закритий склад	Відкритий склад	Закритий склад
одна школа після вечора вогонь у печі	п'ять шкіл осінній вечір доменна піч	школяр вечоріє печиво	шкільний вечірній пічний

Учні виконують вправи на закріплення.

• **Поставте слова в родовому відмінку однини, поясніть чергування звуків.**
Ніч, стіл, мій, твій, піч, осінь, кінь камінь, ніж, сім, віл.

• Поясніть, чому в поданих словах [o], [e] не чергуються з [i]. Складіть із трьох слів (на вибір) речення. Поясніть написання виділених слів.

День, учень, ставок, сон, молоко, молот, шелест, очерет, берег.

• До поданих слів доберіть іншу форму чи слово, що ілюстрували б чергування голосних або його відсутність. Поясніть орфограми.

Водопою, доходу, каменя, льоду, коня, ніч, осіб, батьків, братового, братова, Канева, Києва, вієса, стояти, сільський, робітник, вільний, будівник, вісь, віця.

• Випишіть слова, в яких відбувається чергування звуків.

*Коли І кінчає слово,
Е чи О завжди готові
І в основі замінити
І за нього послужити,*

Порівняй: в печі, до печі.
 Слово сказано до речі,
 Солі, осені і кості,
 Від хоробрості, від злості...
 Коли **І** в кінці немає,
 Змін ніяких не буває:
 Сіль, і піч, і сіллю, й піччю,
 Річ, і ніч, і річчю, й ніччю,
 І хоробрістю, і злістю,
 І сміливістю, і кістю.

(А. Свашенко)

Оскільки тема «Чергування [о], [е], [і] з нулем звука» пов'язана з написанням орфограм у різних морфемах, п'ятикласники аналізують таблицю 5, зачитують слова, з'ясовують, які голосні чергуються, аргументують вибір звука в морфемі.

Таблиця 5

Чергування [о], [е], [і] з нулем звука

У корені
сон – сну
вогонь – вогню
замок – замка
пень – пня
журавель – журавля
У суфіксі
перелісок – переліску
грибок – грибка
палець – пальця
хлопець – хлопця
У префіксі
відімкнути – відмикати
підібрати – підбирати
обігнати – обганяти
розібрати – розбирати

Вправи на закріплення.

- Знайдіть три слова, в яких з'являється вставне **е**, якщо змінити їх форму.

Усе, усе — за **вітром** цим осіннім:

І листя, й голоси, і **журавлі**...

Травою пригорнися до **землі**,

Благай у неї захисту і сили (С. Жолоб).

• До наведених слів доберіть такі їх форми чи споріднені слова, щоб у кожній парі було представлено чергування **о, е, і** з нулем звука або чергування **о, е** з **і** у відкритому і закритому складі. Вкажіть, яка морфема видозмінюється (коренева чи афіксальна).

Гребінець, сніжок, вітру, кожен, весна, земля, жнець, звільнення, папери, гамір, поклін, отвір, поміж.

Чергування [о], [е] після [ж], [ч], [ш], [й] учитель пояснює за допомогою зорових опор (табл. 6):

Таблиця 6

Голосні звуки після шиплячих та й

	Після ж, ч, ш, щ, й пиши:	
е	<i>перед складом з і, е, и, м'яким приголосним</i>	женити, четверо, четвірка, пшениця, честь, стаєнь [стайєн]
о	<i>перед складом з а, о, у, и, твердим приголосним</i>	жонатий, чогось, жолудь, чорний, чотири

Після аналізу зорових опор учні читають із вправи у підручнику слова, порівнюючи їх вимову і написання, а потім записують словосполучення, підкреслюють слова, в яких чергуються [о], [е] після [ж], [ч], [ш]

Тема «Чергування приголосних звуків» знайома п'ятикласникам із початкових класів, тому учні після аналізу таблиці 7 виконують вправи зі смартдошки або підручника.

Таблиця 7

Чергування приголосних звуків

Чергування	Приклади
[г] – [ж] – [з'] [к] – [ч] – [ц'] [х] – [ш] – [с'] [д] – [дж] [зд] – [ждж] [ст] – [шч] – (орф. щ)	нога – ніженька – нозі рука – рученька – руці вухо – вушко – у вусі доводити – доводжу їздити – їжджу мастити – машу ростити – рощу

- Випишіть слова, у яких звуки чергуються.

*Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як поріг — то на порозі,
Ну, а ріг — пиши на розі.
Коли вухо — то у вусі,
А кожух — то на кожусі,
Як урок — то на уроці,
Око — порошинка в оці.*

(А. Свашенко)

- Змініть слова так, щоб звуки в коренях чергувалися. Поясніть це чергування.

Балка, мачуха, черга, рік, молоко, міх, вухо, аптека, козак, волох, чех, казати, друг.

- Поясніть чергування приголосних під час творення слів.

Зразок: Пастух — пастуший, пісок — піщаний.

Вовк, павук, парубок, ворог, дорога, книга, перемога, безпека, вік, смак, дух, запах, сміх, лексика, заєць, вереск, увага.

Домашнє завдання. Повторити орфограми в корені слова (букви, що позначають голосні звуки) і скласти речення зі словами: *Київ, пшениця, іній, криворізький, щока.*

Третій урок на тему «**Орфограми в корені слова (букви, що позначають голосні звуки)**» розпочинається з коментованого письма складних слів, які пишуться через дефіс (випереджувальне навчання).

Далеко-далеко, тишком-нишком, батько-мати, пів - Києва, сон-трава, добрий-предобрий, рік-два.

Учитель зачитує лінгвістичну казку.

Наголос і букви Е та И

*На широкій вулиці Голосних сьогодні було дуже гамірно. Причина цього — сварка між Е та И, які ніяк не могли вирішити, хто з них повинен писатися в слові **сестра**, а хто — у слові **широкий**. Голосні навперебій висловлювали свою думку, але ніхто нікого не слухав. На гамір прибігли Приголосні. Дзвінко допомагали вирішити проблему З та Ж, але раптом з'явився тонкий чоловічок.*

— Хто це? — здивовано спитали Приголосні.

— Це Наголос! Це Наголос! — закричали Голосні.

Так, це був дядечко Наголос, поважний, але дуже рухливий.

— Я можу вирішити вашу суперечку, — запропонував він.

— Швидше! — заволали нетерплячі Е та И.

*— Вам треба лише змінити слова так, щоб Е та И попали в мою тінь, тобто стали наголошеними, — сказав розумний Наголос і намалював на землі слова: **сестра́ — сéстри, широкий — ші́роко**.*

Для закріплення орфограм (букв на позначення голосних звуків у корені слова) вчитель використовує узагальнювальну таблицю 8.

Таблиця 8

Ненаголошені [e], [и], [o], [і] в корені слова

<p><i>Перевіряй наголосом:</i></p> <p>весло – весла крило – крила голубка – голуб</p> <p><i>Чергування [e] – [и] у дієсл.:</i></p> <p>зберу – збирати стерти – стирати</p> <p><i>Групи -ере-, -еле-:</i></p> <p>середа шелест</p>	<p><i>Випадним є [e]:</i></p> <p>вітер – вітру учень – учня беру – брати</p> <p><i>Перевіряй чергув. [e] – [і]</i></p> <p>щетина – щітка семирічка – сім</p> <p><i>Групи -ри-, -ли- між пригол.</i></p> <p>тривога дрижати</p>
---	--

Після аналізу таблиці учні виконують вправи за підручником на знаходження слів із чергуванням звуків, заміну слів або добір спільнокореневого слова, а також пишуть творчий диктант із завданням: дібрати до поданих нижче слів антоніми, підкреслити склади з ненаголошеними [e], [u], пояснити написання.

Малий, дорогий, сучасний, повільний, м'який, важкий, сумний.

• **Розгадайте ребуси. У словах-розгадках поясніть орфограми**

Для подолання труднощів у засвоєнні орфограми **и, і** після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х** у корені слова, пов'язаних із невмінням розрізняти споріднені слова, проводяться вправи на добір споріднених слів і форм слова, а також словниковий диктант-переклад. Записавши під диктування вчителя ряд слів, учні зіставляють вимову та написання.

Гірчиця, гіркий, чіткий, кімната, кислий, гість, кипіти, хитро, життя, чіткий, широко, щічка.

Далі виконуються лексико-стилістичні вправи.

• Доберіть антоніми до прикметників і запишіть їх разом з іменниками, яких вони стосуються, визначте закінчення, поясніть орфограми.

Корисна звичка, солодке яблуко, мертвий птах, брудна сорочка, вузька стрічка.

• Доберіть синоніми до прикметників, запишіть їх разом з іменниками, яких вони стосуються, визначте основу, поясніть орфограми.

Пряме від серця слово, розлога верба, нестійкий місток, помилкове твердження, противний смак.

Довідка. Хибне, щире, хиткий, щирий, огидний, гілляста.

• **Мовленнєва ситуативна вправа.** Після канікул ви зустрілися зі своїм другом. Передайте уявну розмову з ним у письмовій формі. Визначте стиль висловлень. Перевірте, чи немає у написаному діалозі орфографічних і пунктуаційних помилок. Знайдіть слова із ненаголошеними голосними в корені слова, поясніть правопис. Які правила, вивчені недавно, вам знадобились?

Домашнє завдання. Повторити правила написання подвоєних букв, виконати вправу з підручника.

На **четвертому уроці** закріплюється написання орфограм на позначення приголосних звуків у корені слова. Учитель насамперед аналізує таблицю 9 «Приголосні звуки в корені слова»:

Таблиця 9

Приголосні звуки в корені слова

Види орфограм	Приклади	
Уподібнення приголосних звуків	голубка боротьба кігті	вокзал вогко рюкзак
Спрощення груп -стн-, -здн-, -ждн-	щасливий проїзний обласний	контрастний шістнадцять кістлявий
Подвоєні букви	затишшя ніччю заполоччю	Ілля ллється навмання

Після аналізу таблиці учні виконують вправи.

- Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Обґрунтуйте наявність чи відсутність уподібнення приголосних, позначте корінь. Складіть речення з підкресленими словами.

Вогкість, ліжко, лебідка, берегти, нігті, кадка, каска, ходьба, тягти, молотьба, дьогтю, дудка, казка.

- Запишіть у свої словнички і запам'ятайте слова, в яких **т** зберігається на письмі. Зробіть фонетичний розбір виділених слів, позначте корені.

Зап'ястний, шістнадцять, хвастнути, хворостняк, кістлявий, надкістниця, пестливий, хвастливий, контрастний, студентський, агентство, компостний, туристський, гігантський, парламентський, абонентський.

- В одну колонку виписіть слова, в яких звуки подовжуються, а в другу — без подовження, поясніть. Складіть три речення зі словами на вибір.

Пердмістя, плаття, суцвіття, буття, щастя, ніччю, за Керчю, Ілля, суддя, стаття, статей, ніжність, Закарпаття, Поволжя.

Уживання м'якого знака повторюється у формі гри.

- Лінгвістична гра. Учитель називає слово з м'яким знаком, учні формулюють правило (змагання за рядами). На дошці слово записує учень, ряд якого пояснив написання слова.

Сільський, запорізький, козацький, хлопець, батько, сміється, ходиш, гіркий, кінчик, тонкий, ідальня.

Повторення правил уживання апострофа розпочинається з зачитування вчителем лінгвістичної казки «Сам по собі», а далі учні працюють з кодовою таблицею 10.

Сам по собі

Зустрілися якось орфограми на галявині Правопису. Були тут і М'який Знак, і Ненаголошені Голосні, слова з родини Не, з родини Пів. Довго чи недовго розмовляли вони — аж ось вискочило щось із куців. Придивилися орфограми: хлопчик невеликий, носик кирпатенький, і чубчик убік задерся. «Хто ж це такий?» — здивувалися всі.

— Ти звідки? — запитало слово Північ.

— Це, мабуть, не з нашої компанії, це ж кома, — сказав Ненаголошений Е.

— А ось і ні! А ось і ні! — закричав хлопчик. — Я сам по собі. В алфавіт не вхожу, я такий собі спеціальний знак. А звуть мене Апостроф.

І тоді всі привітали орфограму апостроф.

- Користуючись кодовою таблицею 10 «Вживання апострофа», кожне слово позначте цифрою, що відповідає коду правила, за яким воно пишеться (слова спроектовано на екран).

I варіант. *Приамур'я, бездощів'я, бурячиння, бур'янина, вип'ячувати, курйозний, в'язниця, вітряний, в'їдливий, дряпати, дров'яний, з'їздити, з'ясований, тьмяний.*

II варіант. *Дріб'язковий, Лук'янченко, зв'язківець, з'єднаний, з'являтися, вйокнути, цвяшок, знічев'я, з'ясувати, м'яз, надшкір'я, нарядний, несерйозний, мавпячий.*

Маючи перед собою таблицю, кожен учень на окремих аркушах записує лише цифри, які вчитель за допомогою контрольного листа тут же перевіряє, виставляючи відповідні оцінки.

Контрольний лист (для вчителя):

I варіант: 21521715151336; II варіант: 14333761312576.

Таблиця 10

Вживання апострофа

Правило	Код
Апостроф пишеться перед буквами Я, Ю, Є, Ї	
Після букв П, Б, В, М, Ф	1
Після букви Р , що стоїть у кінці складу	2
Після префікса , що закінчується на приголосний	3
Після першої частини складних слів , що закінчуються на приголосний звук	4
Після букви К у слові Лук'ян та похідних від нього	5
Після губного, якщо перед ним є кореневий Р	6
Апостроф не пишеться	
Після букви Р , що стоїть на початку чи в середині складу	7
Після губного, якщо перед ним є кореневий приголосний (крім Р)	8
Після букв П, Б, В, М, Ф, Р перед буквосполученням ЙО	9

• Завдання-гра «Східці». Учитель заздалегідь креслить на дошці (або на папері) східці. Учні добирають слова і вписують у клітинки, пояснюючи вживання апострофа (наприклад: *б'ю, ім'я, сім'я, хлоп'я*).

	’				
		’			
			’		
				’	

Далі учні у горизонтальні ряди вписують слова, в яких апостроф не вживається (*цвях, свято, тьмянний*), пояснюють правопис.

• **Мовленнєва ситуативна вправа.** Ви любите читати. У вас є власна домашня бібліотека. Вас запросили провести бесіду у класі, де учні не люблять читати книжок, не відвідують бібліотек, не бачать у цьому потреби, бо цікаві телепередачі цілком замінюють їх. Спробуйте у виступі довести учням хибність їхньої думки, необхідність і корисність читання. Чим ви їх зацікавите? Напишіть про це.

Завдання. Пригадайте, які недавно вивчені правила правопису вам знадобилися. Підкресліть орфограми у словах.

Домашнє завдання. Написати за опорними словами твір-мініатюру «Червоні жоржини для мами», пояснити правопис опорних слів, виділити в них корінь.

Звечора, вільний, витирати, чорнобривці, жовті, чорні, збирати, допомагати.

Робота над формуванням умінь і навичок (**п'ятий урок**) починається з перевірки якості засвоєння учнями відомостей з будови слова, орфографічних правил та вміння застосовувати їх практично. Пропонується тест.

Тест

Вибрати правильну відповідь.

1. У якому зі слів може відбуватися чергування голосних?

а) зима; б) ніч; в) краса.

2. Який із префіксів на письмі змінюється перед **к, п, т, ф, х**?

а) з-; б) роз-; в) під-.

3. У яких префіксах, незалежно від вимови, пишеться завжди в кінці з?

а) з-; б) роз-; в) без-.

4. До якого зі слів можна додати префікс **пре-**?

а) мусити; б) сісти; в) веселити.

5. Коли пишеться префікс **при-**?

а) на позначення вияву збільшеної ознаки; б) на позначення частковості дії; в) на позначення наближення.

6. У яких словах і в якій морфемі (позначити) пишеться орфограма м'який знак?

а) боязкий; б) сільський; в) ковзкий; г) паризький.

7. У яких словах подвоюються букви?

а) знання; б) беззоряний; в) священик; г) возз'єднання.

8. У яких словах пишеться **і** в корені?

а) чистий; б) жіночий; в) чіткий.

Для повторення правил орфографії учням демонструються таблиці 9, 10, 11, а далі перевіряється засвоєне про подвоєні букви за кодовою таблицею 12 з правилами і прикладами до них.

таблиця 11

Орфограми в корені слова

Звуки, що чергуються	Приклади
[o] – [a]	допомогти – допомагати горіти – гарячий, схопити – хапати
[e] – [i]	текти – витікати, плести – заплітати
[e] – [и]	беру – вибирати, стелити – застилати, терти – витирати
[o], [e] з [i]	воли – віл, лебеді – лебідь, київ – києва
Після [ж], [ч], [ш], [й]	
[e] – перед складом з [i], [e], [и], м'яким приголосним	женити, четверо, четвірка, пшениця, честь, стаєнь [стайен']
[o] – перед складом з [a], [o], [y], [и], твердим приголосним	жонатий, чогось, жолудь, чорний, чотири шовк

Таблиця 12

Подвоєні букви

Морфологічний тип подвоєння виникає	Код
Коли префікс закінчується, а корінь починається на той самий приголосний звук	1
Коли корінь закінчується, а суфікс починається на той самий приголосний звук	2
Коли основа дієслова закінчується на С , а далі йде постфікс -СЯ	3
У прикметниках на -ЕНН (ИЙ), -АНН (ИЙ), -ЯНН (ИЙ) зі значенням можливості або неможливості дії	4
Фонетичний тип подвоєння	
В іменниках середнього роду II відміни перед -Я між голосними (крім родового відмінка множини)	5
В іменниках жіночого роду III відміни в орудному відмінку, якщо в називному відмінку основа закінчується на один приголосний	6
У деяких іменниках жіночого та чоловічого роду на -Я	7
У формах слова лити	8
У деяких прислівниках (зрання, спросоння, навмання)	9
У словах овва, Ганна, бовван, ссати, ссавці, ляний	10

Слова для кодування:

I варіант. Підніжжя, віддати, навмання, сонний, безліччю, рілля, розрісся, суддя, зрання, спіраллю, колосся.

II варіант. Трясся, стінний, наддніпрянський, роззуті, південний, нісся, волосся, вісся, стаття, спросоння.

Після цього учні виконують вправи на вироблення відповідних навичок грамотного письма.

• **Поясніть написання слів, з двома на вибір складіть речення:**

Хокей, субота, грам, метал, група, грамати́ка, колектив.

• **Коментований диктант із поясненням орфограм.**

Жолудь, шепіт, бджоли, шовк, чорний, жорстокий. Жовіти, жовток, жовчний, жорсткий, учора́шній.

• **Випишіть із орфографічного словника 5 слів із подвоєними буквами, поясніть написання.**

• **Вправа-гра. Відгадайте слово, поясніть орфограму:**

а) у нього корінь такий, як у слові *ліки*, суфікси — як у словах *поштар* і *сільський* (лікарський);

б) у нього корінь, як у слові *закордонний*, префікс — як у слові *прилетіти*, суфікс — як у слові *годинник*. Що означають ці слова? Складіть із ними речення.

Далі проводиться **повторний диктант**. П'ятикласники пишуть його на кількох уроках, поки не засвоять важких орфограм. Ті з учнів, хто невдовзі успішно впорався із завданням, виконують вправи підвищеної складності.

• **Повторний диктант.**

Небо пламеніє зорею. Я стою біля розквітлого поля конюшини.

Велетенський розмаїтий килим тремтить, переливається, щомиті міняючи своє забарвлення, ніби по ньому переливаються тисячі камінців. Ось розсипалися голубі камінці. Та ледь око встигло вловити той відтінок, як голубе перетворилося в бузкове. Бузкове — в рожеве. А там, де земля зливається з небокраєм, сяє веселим блиском золота кайма. От-от зійде сонце (З газети).

• **Складіть алгоритм на тему «О, е після ж, ч, ш, щ та й».**

• **Доберіть слова за схемами:** □□□ □□□ □□□.

• **За поданим початком складіть твір-опис «Ліс навесні». В опорних реченнях підкресліть орфограми, поясніть (використовується смартдошка).**

Травень у лісі — чарівна пора. Тихенько видзвонюють білосніжні келихи конвалій. За народним повір'ям, ці ніжні квіточки подібні до перлин. Вони є застиглим щасливим сміхом лісової русалки Мавки.

Домашнє завдання. Підготуватись до написання контрольного диктанту (повторити орфограми в корені слова).

На шостому уроці вчитель проводить **контрольний диктант**.

Тема **сьомого уроку** — **«Написання префіксів і суфіксів».**

Мета уроку — повторити, поглибити і розширити знання учнів про написання префіксів і суфіксів.

Насамперед учні працюють із таблицею 9 («Приголосні звуки в корені слова»), а потім проводиться аналіз диктанту і розосереджена робота над помилками: на цьому уроці опрацьовуються слова, у яких допущено помилки на подвоєння букв і правила вживання м'якого знака. Повторюється необхідний теоретичний матеріал, п'ятикласники ілюструють правила прикладами.

Для закріплення теми **«Вживання м'якого знака»** учні виконують вправи.

• **«Відгадай і поясни».** Відгадайте загадку, запишіть відповідь у зошити і поясніть написання м'якого знака або його відсутність.

1. *Іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить* (Промінь).

2. *Влітку ходить, бродить лісом,*

Все троцить важка нога.

Взимку він, накрившись хмизом,

У барлозі спать ляга (Ведмідь).

3. *Хто не виконує завдань?* (Ледар).

4. *Всередині горить, а по боках вода кипить* (Самовар).

• **«Третій зайвий».** Учитель зачитує слова. Одне з них у рядку зайве. Учні виписують його, пояснюють правопис.

1. *Їдальня, майбутнє, пісня.*

2. *Мільйон, кінчик, панщина.*

3. *Календар, швець, жнець.*

4. *Український, козацький, паяц.*

5. *Пісень, ідеш, винось.*

6. *Ніч, куц, сміється.*

7. *Сьогодні, цього, район.*

8. *Сім, стоять, дядько.*

Під час вивчення написання префіксів учитель звертає увагу учнів на спільне і специфічне в орфоєпії й орфографії окремих слів. Учні виконують вправи на вимову префіксів **пре-, при-**, у яких за однакового графічного зображення відображаються особливості звуковимови та письма.

Важливе значення має бесіда за узагальнювальною таблицею 13. Учні розповідають про орфограми в префіксах, суфіксах, відповідають на запитання, що потребують відтворення, осмислення, узагальнення вивченого.

Таблиця 13

Написання префіксів, суфіксів

Написання префіксів		
Префікси	Як пишуться (правило)	Приклади
об-, від-, воз- над-, під- ,од-, роз-, без-	завжди однаково, незалежно від вимови	обхопити, відкрити, одбігти, надписати, підкинути, возсідати, розкрити, безцінний
с- з-	перед <i>к, п, т, ф, х</i> (кафе “Птах”) перед усіма іншими приголосними	список, створений, сфотографувати, схід, створити зшити, зчистити, зцілитись, зсадити
пре- при- прі-	збільшена ознака =дуже наближення приєднання частковість дії результат дії	прегарний, предобрий приклеїти, прибити, прибережний, присісти, приїхати, призначити прізвище, прізвисько, прірва
Написання суфіксів		
-ець- -еньк- -есеньк- -ев- -ив-	палець, Донець, хлопець гарненький, білявенький малесенький, чорнесенький марево добриво, печиво	
Буквосполучення		
-ськ- -зьк- -цьк-	український, черкаський криворізький, паризький козацький, молодецький	

- Пригадайте, які префікси ви вивчали в початкових класах?
- Чим префікс відрізняється від суфікса?
- Розгляньте таблицю. Назвіть орфограми в префіксах. Які з них ніколи не змінюються на письмі?
- Яка відмінність у написанні префіксів **роз-, без-, з-, с-**? Сформулюйте правила їх написання, порівняйте з вимовою. Наведіть приклади.
- Від чого залежить написання префіксів **пре-, при-**? (Від значення слова). Коли пишемо букву **е**, а коли **и** в цих морфемах? Наведіть приклади. Зіставте вимову й написання слів.
- У яких суфіксах пишеться м'який знак? Як він впливає на вимову? Наведіть приклади.

- Як пишуться буквосполучення **-ськ-, -зьк-, -цьк-**?

Для кращого засвоєння написання префіксів **з-, с-** учитель зачитує лінгвістичну казку.

Королівство Морфеміки

У королівстві Морфеміки була невеличка країна Префіксів. Жили тут Пре, При, і Прі, і Пере, і Роз, і Без, але ця історія трапилися з братами С та З.

Жили брати в самому центрі країни Префіксів, бо дуже часто використовувалися людьми в мові. Ось тільки біда — різні були ці брати. **З** був веселим, дзвінким, дружив із багатьма з країни Коренів, а **С** товаришував лише з п'ятьма буквами — **К, П, Т, Ф, Х**. Найцікавішим було те, що і **К**, і **П**, і **Т**, і **Ф**, і навіть **Х** ніяк не хотіли спілкуватися з префіксом **З**.

Побачила таке цариця Орфографія і вирішила: **С** буде писатися тільки перед **К, П, Т, Ф, Х**. З того часу префікс **С** і приголосні **К, П, Т, Ф, Х** нерозлучні.

Далі учні виконують вправи.

- Розподільний диктант. Запишіть спочатку слова з одним суфіксом, а потім — із двома, поясніть орфограми.

Селянський, дубовий, рибинка, читач, мильниця, стрілець, друкарський, гарненький, зубець, степовик, вапняковий, рекордистка, материнський, вареник.

- Згрупуйте слова за префіксами, поясніть написання. Чи збігається вимова з написанням префіксів у наведених словах? Якщо ні, то чим це пояснюється?

Премудрий, придніпровський, безпека, безплатний, розхитаний, скувати, звести, розцвічення, присісти, присолений, пречудове, зчистити, безквитковий, роз'яснення, причинити, прірва, прізвище, прізвисько.

- Вибірковий самодиктант інформаційного змісту. Учні читають у підручнику вправу, виписують слова з орфограмами, обґрунтовують написання.

- Вставте замість крапок пропущені букви. У другу колонку запишіть слова з префіксами, підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються, поясніть написання.

<i>Х..пати</i>	(схопити)
<i>кр..яти</i>	(викроїти)
<i>кл..нятися</i>	(поклонитися)
<i>т..кти</i>	(витікати)
<i>пл..сти</i>	(заплітати)
<i>гр..бти</i>	(загрібати)
<i>м..сти</i>	(вимітати)

- Словниковий диктант.

Тонесенький, мудрець, криворізький, поліський, дерзкий, баский, ковзкий, учительський, малюсінський.

- Лінгвістична казка.

Завдання. Прослухайте текст, виписіть слова з префіксами **пре-, при-, прі-**. Допишіть казку, використовуючи слова **прізвисько, прізвище**.

Троє братів Пре, При та Прі йшли по гірському плато.

— Я премудрий, прегарний! — вихвалявся брат Пре.

*— А я, — бундючно мовив При, — приєднуючись до слова **ставити**, надаю йому аж чотирнадцять значень, а в слові **приймати** маю аж вісімнадцять.*

Наймолодший брат Прі повільно йшов позаду. Він був скромний і не любив вихвалятися, бо вживався лише в кількох словах.

Пре та При так захопилися хвастощами, що не помітили, як полетіли в прірву.

— Як мені препогано! — кричав Пре.

— Прийди на допомогу! — волав При.

Прі підійшов до прірвистої ущелини і витяг схвильованих братів.

Можливе продовження.

— Вибач, брате, — винувато мовили Пре та При. — Ми зрозуміли, що не можна жити без дружби. Спасибі тобі. Ніколи не називатимемо образливим прізвиськом. У тебе ж таке гарне прізвисьце.

• **Мовленнєва ситуативна вправа.** Уявіть, що ви – письменник. Вам необхідно із зачаруванням написати про зоряне небо. Напишіть твір-мініатюру «Зоряне піднебесся». Які художні засоби використаєте? Підкресліть орфограми у словах.

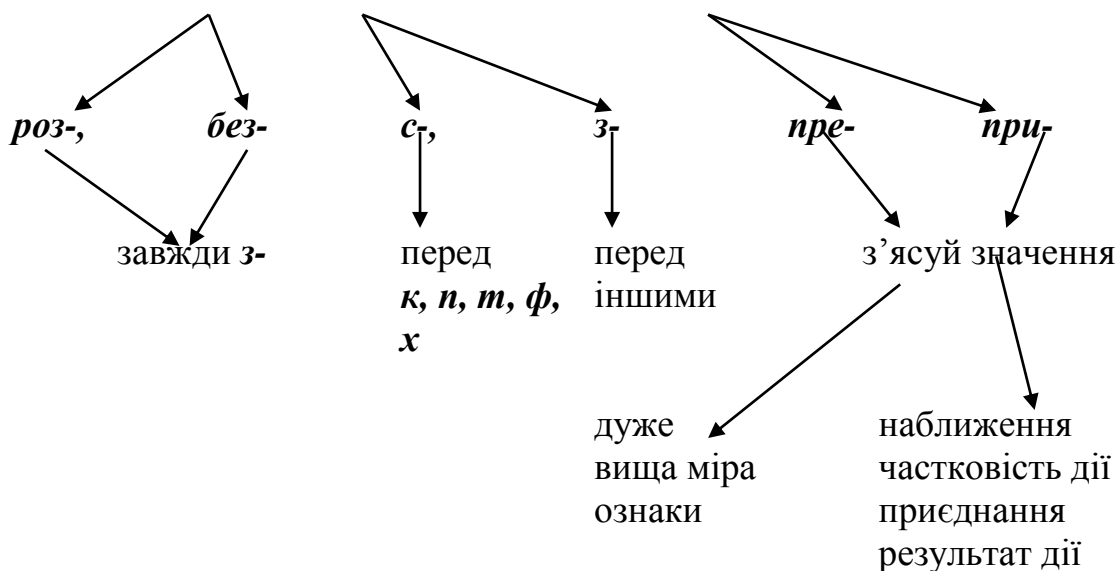
Зразок. У надвечір'ї проростали перші зорі. Зорі — квіти неба — струшували на землю срібний пил. Вони усміхалися, тремтіли, мерехтіли, переморгувалися. Шепотіли таємниче, гаснули. Впала зірка. Незабаром місяць збирав зорі у срібний ківшик, у зоряні жуцвіття.

Підсумкова бесіда

- Назвіть основні орфограми в префіксах.
 - У яких словах пишеться префікс **пре-**?
 - Доведіть правильність написання префіксів у словах: *зшити* — *розшити*, *спитати* — *розпитати*, *сформувати* — *безформний*, *схитрувати* — *безхитрісний*.
 - Обґрунтуйте написання різних голосних у префіксах **пре-**, **при-**.
- Приєднання, прибій, пришити, присісти, придбаний, прекрасно.**

Вивчене систематизується і узагальнюється на **восьмому уроці**, з використанням узагальнювальної таблиці 6 («Голосні звуки після шиплячих та й»). Для перевірки засвоєння теми «Написання префіксів» учням дається завдання **скласти алгоритм**.

Схема складеного учнями алгоритму може мати такий вигляд:

Учитель продовжує роботу над помилками, яких припустилися учні в диктанті.

Оскільки найважчими з орфографічного боку є слова з буквами на позначення голосних звуків, написання яких не перевіряється наголосом, робота з ненаголошеними голосними в корені слова проводиться в такий послідовності:

- 1) з'ясувати значення слова, у якому є орфограма;
- 2) поставити наголос у слові, виділити ненаголошений голосний;
- 3) розібрати слово за будовою, з'ясувати, в якій морфемі ненаголошений голосний;
- 4) дібрати споріднені слова, поставити в них наголос;
- 5) з'ясувати, чи є чергування звуків у корені;
- 6) визначити, які звуки можна перевірити наголосом;
- 7) застосувати відповідне правило.

Спочатку увагу учнів спрямовують на слова, в корені яких голосні не перевіряються наголосом. Основний вид роботи — вправи на запам'ятовування написань окремих слів (*кишеня, червоний, кипіти, минати, чекати, тепер, тире*), введення їх та споріднених з ними в різні речення.

• **Творче списування:** а) за алфавітом; б) списування попарно слова та його синоніма, що розкриває семантику слова (*ремонт — лагодження, педагог — учитель, кореспондент — дописувач*).

Різновид вправи — запис слова та пояснення його лексичного значення (за тлумачним словником): *декада* — проміжок часу в 10 днів.

• **Творча вправа.** Ви — кореспондент. Вам доручили написати статтю про ветерана війни, шановану всіма людину. Напишіть її в художньому стилі, використовуючи метафори та епітети. Поясніть орфограми.

Зразок:

Посріблені скроні, сніг упав на скроні, благородна сивина, життя (роки) висріблили скроні, сніги запорошили скроні та ін.

• Доберіть до поданих слів спільнокореневі та складіть із ними речення.

Пшениця, бетон, керувати, бригада.

Далі відбувається робота з динамічною таблицею 14 «Ненаголошені голосні в корені слова». Учні читають слова, пояснюють написання.

Таблиця 14

Ненаголошені голосні в корені слова

б	е	тон	пш	е	ниця
л	и	мон	оп	е	рація
л	и	ман	хр	е	бет
м	е	даль	од	е	колон
ц	и	клон	см	е	тана

Далі відтворюються відомості про написання букв на позначення голосних у корені слова, що перевіряються наголосом (*течія — теча, вечірній — вечір, життя — жити, швидкий — швидко*). Основний прийом роботи — вправи на добір спільнокореневих слів з наголошеними голосними.

Після аналізу таблиці 8 проводиться бесіда.

- Як можна перевірити написання букв, що позначають голосні звуки?
- Коли пишемо тільки **и**, а коли **е** в коренях слів?
- У яких буквосполученнях пишемо **е**? (*Ере, еле*).

Далі учні виписують із тексту контрольного диктанту слова з ненаголошеними голосними, пояснюють правопис.

- Вправа «Заповни клітини».

На дошці (або на плакаті) намальовано дві фігури. На першій написано форми слів з *е*, в другу треба вписати форми, де *е* випадало б. Школярі виконують завдання колективно.

В	І	Т	Е	Р
С	О	С	Е	Н
М	І	Т	Е	Л
В	І	Д	Е	Р

В	І	Т	Р	У
С	О	С	Н	А
М	І	Т	Л	А
В	І	Д	Р	О

П'ятикласники працюють зі словами, в коренях яких чергуються голосні звуки (*ломити* — *ламати*, *стелити* — *застилати*, *допомогти* — *допомагати*), складають речення, наводять свої приклади.

Для закріплення написання префіксів і суфіксів демонструється таблиця 13. Учні відтворюють правила написання морфем і виконують вправи.

- Усне завдання-гра «Утворіть слова».

На дошці вчитель записує у горизонтальних рядах корені слів. Учні повинні додати префікс, дієслівні суфікси і усно утворити дієслова в неозначеній формі, що вказують на завершеність дії, означуваної коренем. Відповіді вчитель або учні вписують у горизонтальні ряди.

	К	А	З			
	Х	И	Л			
	С	А	Д			
	Ч	Е	П			
	Ч	Е	С			

- Письмова творча вправа

Учитель читає слова, а п'ятикласники записують антонім, додавши до нього або змінивши в ньому префікс, і пояснюють написання.

Хребетний, платний, розшити, від'їхати, розкласти, шумний, озброїти, відпливти.

• Поставте наголоси у словах. У випадку утруднення зверніться до словника. Поясніть орфограми.

Український, читання, завдання, везти, нести, випадок, одинадцять, дефіс, кілометр, предмет, черговий, дошка, загадка, середина, вимова, виразно.

• Які помилки і чому можна допустити у словах *тьманий, мавпячий, рутвяний*? Обгрунтуйте відповідь.

- Визначте слова із префіксами **недо-** (зі значенням недостатності).

Недосвідчений, недорозвинений, недосконалий, недовиконання, недостатній, недооцінка, недоступний, недоцільний.

На **дев'ятому уроці** узагальнюється і систематизується вивчене. Учні пишуть словниковий диктант. Слова вчитель бере із тексту контрольного диктанту (продовжується робота над помилками), потім виконуються вправи.

- Виділіть префікси, поясніть орфограми. Зіставте вимову і написання слів.

Безжалісний, безшумний, розпуск, розщепити, розказати, розпускати, розкрити, безкрайній, безсердечний, безформний, безцінний, роздати, розсипати, розшук,

- Дайте відповіді на запитання.

1. Які префікси змушують робити щось особливо старанно, ретельно? (**Ви-**

(вичистити), **про-** (проаналізувати), **від-** (відшукати)).

2. Які префікси припиняють ту чи ту дію? (**Пере-** (передумати), **від-** (відшуміти)).

3. Які іменники складаються із самих лише префіксів? (**Доза, поза, проза, перед** тощо).

4. Чи може суфікс заховатися в букві? (Може. В іменниках типу здоров'я, подвір'я суфікс [й] разом із закінченнями **-а, -у, -і** передається на письмі буквами **я, ю, ї**).

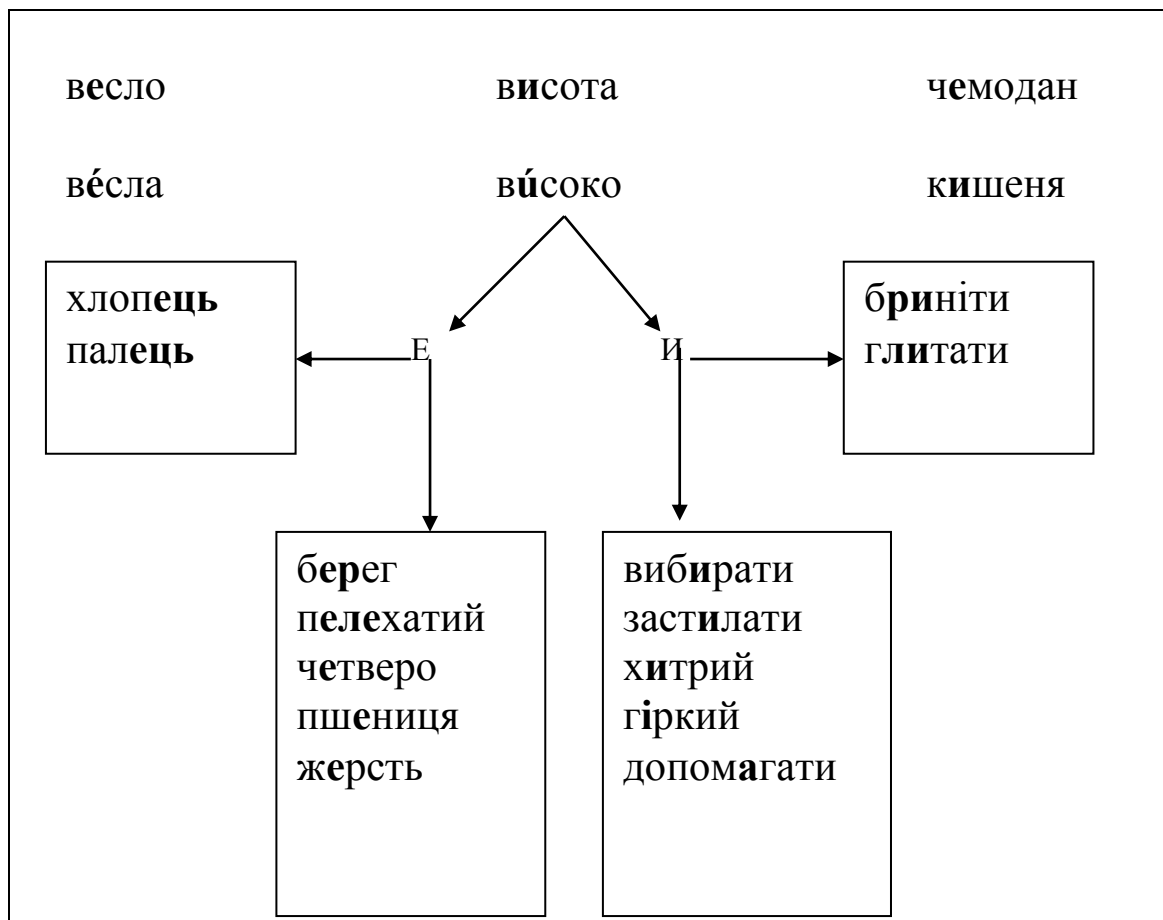
- Доведіть правильність вживання чи невживання апострофа.

З'юрмитись, роз'яснити, зсадити, зжитися, возз'єднання, під'їхати, розв'язати, беззмістовний, без'язикий.

- Вправа-алгоритм (таблиця 15). За поданими зоровими опорами доберіть по три слова на кожний випадок написання букв **е, и** в коренях слів (демонструється на смартдошці).

Таблиця 15

[е], [и] в корені слова

- **Усний диктант** (учні без запису пояснюють орфограми **е, и** в префіксі).

Превеликий — прибі́льшений, прекрасний — прикра́шений, претихий — прити́шений, престарий — пристаркува́тий, прени́зький — прিনি́жений.

- **Зоровий диктант** на правопис **а, о** в коренях, складання з підкресленими словами речень (слова демонструються на смартдошці):

а) багати́й, багати́я, гарячи́й, гара́зд, хазя́їн, кала́ч;

б) гонча́р, солда́т, лопата́, поганий, ко́ржавий, бригади́р, богати́р.

- **Порівняйте вимову і написання *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів:**

жито — *жінка*

чистий — *чіткий*

шило — *шість*

циглик — *цітка*

гичка — *гість*

кит — *кіт*

- **Метаграма.** Відповісти на запитання.

Учні записують текст, прочитаний учителем, пояснюють розділові знаки і написання слів з ненаголошеними голосними в коренях, а потім усно дають відповідь, змінивши одну букву в одному зі слів тексту.

- **Чому так трапилось?**

Леся виконувала домашнє завдання з української мови. У кількох випадках вона завагалася, не знаючи, як написати: *мене* чи *мине*, *кленок* чи *клинок*, *греби* чи *гриби*. Для певності перевірила написання цих слів за словником. І як же здивувалася, коли вчителька підкреслила як помилкові написання усіх цих слів. Чи можете ви пояснити, чому так трапилось? Складіть речення з двома із цих слів.

Учитель записує слова на дошці, учні пояснюють їх значення, а потім складають речення.

- **Мовленнєва ситуативна вправа.** Ви прийшли в книгарню, щоб придбати потрібну книжку. Передайте діалог між вами і продавцем магазину. Назвіть використані вами вислови із мовленнєвого етикету. Випишіть слова із префіксами, поясніть правопис. Визначте стиль мовлення, аргументуйте.

- **Розгадування ребусів,** пояснення орфограм у словах-розгадках.

• •	ЕС •	 (ВЕРЕСЕНЬ)
 МВ ••		 (ДИВАН)
 НЕ •	 ХР	(КАЛЕНДАР)
 АН	 КД	(ПОНЕДІЛОК)
З ВН		 (ТРИВОГА)

Домашнє завдання. Повторити вживання апострофа, зробити фонетичний, морфемний і орфографічний аналіз слів *ввечері, приземлення*.

На **десятому уроці** учні пишуть переказ.

На уроці узагальнювального повторення (**одинадцятий урок**) насамперед аналізуються помилки, допущені учнями в письмовому переказі, повторюються відповідні правила. Якість виконання домашнього завдання вчитель перевіряє так: три учні біля дошки виконують аналіз слів, усі інші працюють з перфокартками (тема «Вживання апострофа»).

Демонструється таблиця 9 «Приголосні звуки в корені слова». Учні записують слововинятки, в яких не відбувається спрощення.

Шістнадцять, кістлявий, пестливий, хворостняк, зап'ястний, контрастний, баластний, студентський, агентство, форпостний, компостний.

• Простежте за вимовою слів *нігті, боротьба, просьба, голубка, дьогтю*. Як пояснити їх написання? Виконайте фонетичний аналіз слова *дьогтю*.

- **Складіть речення**, до складу якого входили б метафори та епітети типу *сивий журавель, лебедина пісня, заплітати проміння у коси*. Поясніть орфограми у словах.

- **Визначте закінчення**, підкресліть орфограми у словах. Вкажіть усі можливі варіанти переносу із рядка в рядок виділених слів.

Радість, по-нашому, школа-інтернат, відгадка, сталевар, загальнодоступний, бурильник, вічно, безладний, полковник, учитель, опік, оренбурзький, міжзоряний, б'єшся.

- **Творче завдання.**

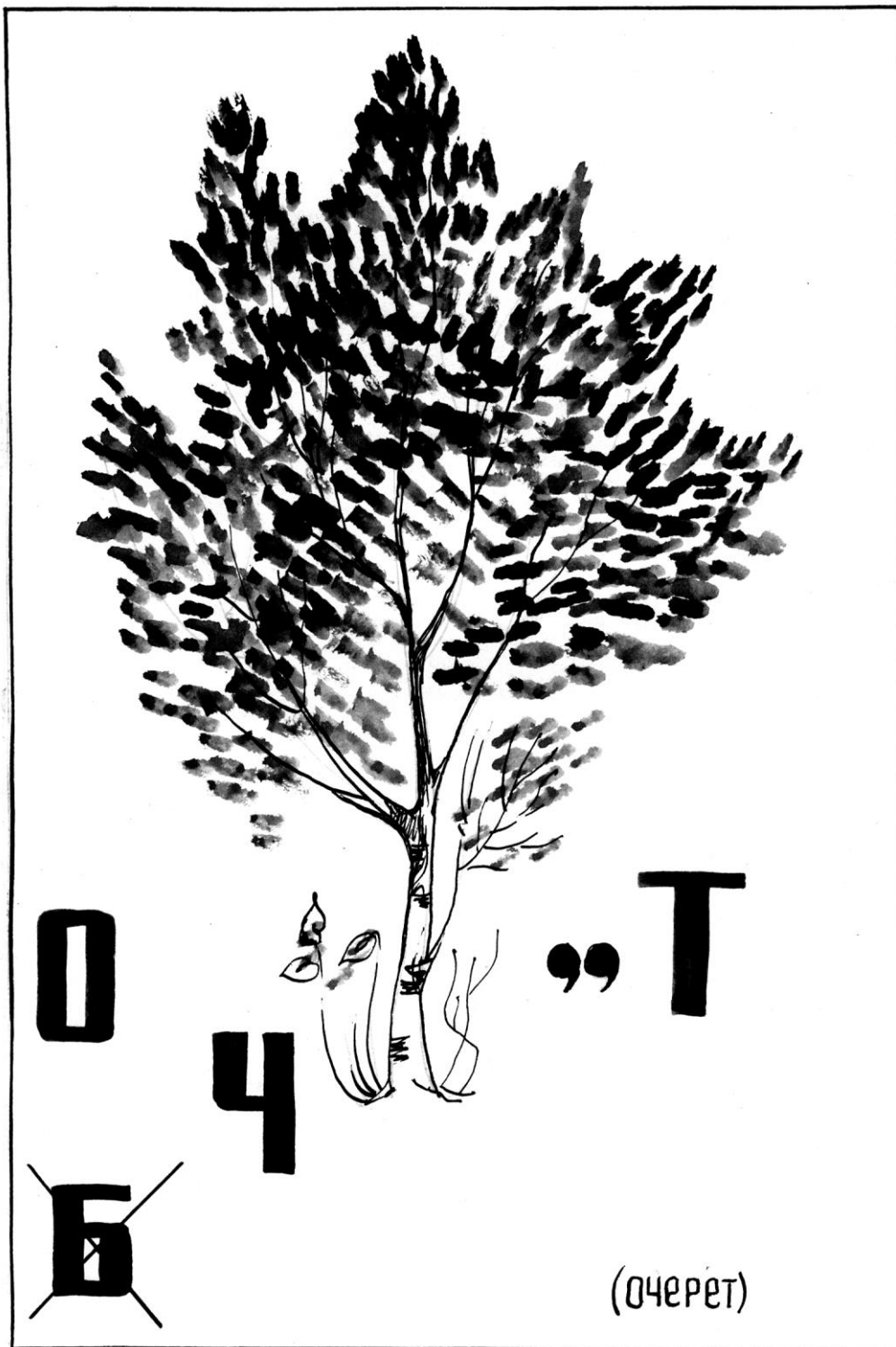
Учні пишуть твір «Вечірня година» за опорними словами, пояснюють орфограми у словах.

Роззява, військкомат, денний, годинник, туманно, законність, розрісся, незрівнянний, священний, старанно, Ганна, гілля, знання, леться, навмання.

Зразок:

Ганна подумала, що вона велика роззява, якщо опинилася так пізно біля військкомату. А роззявою вона таки була, бо не взяла ліхтарик, а денна пора скінчилася і стало темно і туманно. Дівчина йшла навмання. Незрівнянний парк розрісся навколо. Гілля здавалося зміюками, які чатують на Ганну всюди. Годинник показував пів на одинадцять.

- **Розгадайте ребус.** У слові-розгадці поясніть орфограму. Наведіть подібні приклади.

Урок закінчується підсумковою бесідою..• Визначте закінчення у словах: *ліс, ніч, парт, вікон, матусин, прочитай, ясен, темно, писати, ходячи.*

- Яка основа називається чистою? У яких словах основа чиста?
- Які морфеми входять до лексичної основи?

Види орфограм, пов'язані з вивченням будови слова, учитель узагальнює за таблицею 16.

- З яких значущих частин складається слово? Що таке морфема?
- Яка частина слова називається основою? А закінченням?
- Скільки різних слів записано: *коса, косар, косовиця, коси, косити, косою, косарем?*

- Зробіть морфемний аналіз. Визначте споріднені слова: *лисина, лисиця, лисеня, лис, лисий; гора, горіння, гірник, горе; сіль, засолювач, посолити, сільце, сільський*.
- Скільки груп споріднених слів у поданих: *рік, річниця, річковий, річний, роковини*? Поясніть.
- Обґрунтуйте написання слів *пшениця, пшоно; шести, шостий, шість*.
- Яким способом можна перевірити написання букви **е** в словах *весна, вітер, щетина, блищати, шелест*?
- Доведіть правильність написання **е, и** в дієсловах *збирати — зберу, розстилати — розстелю; а, о* в словах *допомагати — допоможу, котити — качати, богатир — багатир*.
- Яка відмінність у правилах написання префіксів *роз-, без-, з-, с-*?
- Доберіть кілька найкоротших слів, що містять усі значущі частини слова (*оцінка, збірка*).

Таблиця 16

- 1.Будова слова
- 2.Функції префіксів і суфіксів
- 3.Чергування голосних звуків у корях дієслів
- 4.Чергування **о,е** з **і**
- 5.Чергування **о,е, і** з нулем звука
- 6.Голосні звуки після шиплячих та й
- 7.Чергування приголосних звуків
8. Ненаголошені **е, и, о** в корені слова .
- 9.Приголосні звуки в корені. слова
10. Вживання апострофа
11. Орфограми в корені слова
12. Подвоєння букв
- 13.Написання префіксів і суфіксів
- 14.Динамічна таблиця “Ненаголошені голосні в корені слова”.
- 15.**Е, и** в корені. слова

Отже, застосування добре продуманих, вдало дібраних методів і прийомів, запроваджуваних учителем на уроці, дає змогу за короткий час ефективно провести повторення та закріплення вивченого з орфографії; легко, в доступній формі розкрити нове і складне в темі, підготувати дітей до сприймання матеріалу, який вивчатиметься у старших класах.

Вправи мають бути різні за видами, забезпечувати усвідомлення правила, розвивати мовлення, вміння застосовувати теоретичні знання відповідно до граматичного матеріалу, використовувати вивчені орфограми у словах самостійно побудованого тексту; виконувати орфографічний розбір з роз’ясненням чому? як? пишеться слово; удосконалювати зорово-графічну пам’ять.